

OTPOR JEVREJA POLJSKE ZA VREME HITLEROVSKE OKUPACIJE

(1939—1944)

I

Mada istorija Jevreja na teritoriji Poljske nije tako stara kao istorija Jevreja Jugoslavije, Poljska je ipak već bila nastanjena Jevrejima pre nekih 1000 godina. Posle pada velikog jišuva Španije, Jevrejstvo Poljske bilo je, tokom pet vekova, najmnogobrojniji i najvitalniji centar jevrejskog naroda, razasutog po raznim zemljama i kontinentima. Jevrejski jišuv Poljske bio je inicijator hasidizma i Haskale, cionizma i jevrejskog socijalizma, književnosti na jidis jeziku i neo-hebrejske kulture. Naš jevrejski proletarijat, koji je počeo da se formira između 1870. i 1880, odigrao je značajnu ulogu za vreme revolucije od 1905. godine, dok je u razdoblju između 1918. i 1938. bio u prvim redovima revolucionarne radničke klase Poljske. Junak Omladinskog saveza komunista, mladi obućar Naftali Botvin, služio je svima za uzor. Poljska je bila takođe i kolevka haluzizma, na čijim se osnovima kasnije razvio široki pokret koji je doveo do osnivanja kibucā u Erec-Izraelu. Kroz vekove istorije poljskih Jevreja, istorije kojoj nisu nedostajala razdoblja tragičnih progona, pogroma, ritualnih procesa i ekonomske diskriminacije, provlači se crvena nit samoodbrane i otpora Jevreja, njihove borbe za život, emancipaciju, nacionalno postojanje; njihove borbe, sa oružjem u ruci, protiv pogroma i u odbranu državnih granica.

Nemci su ušli u Poljsku septembra 1939. godine i za ostvarivanje svog antijevrejskog programa, čije su osnovne linije date u „Mein Kampf“-u, a konkretizovane na konferenciji Reichssicherheitshauptamt-a u Berlinu 21. septembra 1939., našli su već donekle utabane puteve. Odluke donete na konferenciji od 21. septembra 1939. (koja je održana pod predsedništvom dželata Hajdriha) a koje su se odnosile na „konačno rešenje jevrejskog pitanja“, tj. na deportaciju Jevreja u logore uništenja i na etape koje su imale da dovedu do tog konačnog cilja (stvaranje geta itd.), sa pravom se smatraju u savremenoj historiografiji

smrtnom presudom jevrejskog naroda. Na pomenutoj konferenciji učestvovala je i Adolf Ajhman, verovatni autor tih rezolucija.

U ostvarivanju svog antijevrejskog programa, okupatoru su pomagali fašistički elementi i poljski antisemiti — svi oni koji su već pre rata pokušavali da uvedu niremberške zakone. Naše su arhive prepune predloga koje su davale tajne antisemitske organizacije u periodu između 1940. i 1942. godine; ovi planovi su predlagali da se nikada više Jevreji ne puste iz geta, da se unište „jevrejsko-boljševistički kadrovi“; smatrali su da su Nemci bili suviše blagi prema Jevrejima.¹⁾

Tragedija Jevreja u Poljskoj, a posebno tragedija njihovog pokreta otpora, posledica je činjenice da je poljski pokret otpora bio podeljen u dva tabora koji su se nalazili u stalnim međusobnim borbama, te da je levi patriotski pokret bio dosta slab sve do 1943. godine, tj. za celo razdoblje kada su Nemci najviše proganjali Jevreje i masovno ih ubijali. Jer svak zna da nijedan pokret, čak ni onaj sa najboljim programom i odličnim ljudstvom, ne može da ima zagarantovan pun uspeh bez trajnog i iskusnog rukovodstva i kadrova očvrstlih u borbi. Godine 1938. Kominternu je likvidirala Poljsku komunističku partiju; to je bila posledica lažnih provokacija i kratkovide politike koja je dovela do smanjenja otporne moći poljske radničke klase za vreme prvog perioda okupacije, i umnogome paralisala stvaranje pokreta otpora u getima.

Zbog toga, u prvom razdoblju okupacije, 1940/41, nije bilo značajnijeg otpora u getima, gde je bilo zatvoreno preko 2 miliona Jevreja, pa ni u ostalim delovima zemlje. Nije bilo Komunističke partije; Poljska socijalistička partija, čiji je uticaj pre rata bio značajan, bila je sada podeljena u nekoliko grupa, veće ili manje, koje su bile međusobno u stalnom ratnom stanju. Poljski ilegalni pokret sastojao se od stotinu grupa sa isto toliko glasila, ceo ilegalni politički život bio je atomiziran. Osim toga u getima nije bilo starih iskusnih vođa, koji su bili pobjegli na vreme. Stara jevrejska socijalistička partija, „Bund“, uvek je čekala na reč poljskih socijalističkih partija, koje su — kao što smo već podvukli — bile podeljene kako spolja tako i iznutra. Što se pak tiče cionističkog pokreta, tu je gotovo samo omladina bila ostala na licu mesta.

Tako je jevrejska zajednica — iako je imala dugu tradiciju samoodbrane i otpora — ostala za vreme prvog perioda upućena na samu sebe, u getima, bez značajnije pomoći poljskog ilegalnog pokreta i bez pravog rukovodstva, i to u najkritičnije doba, pred smrtnom opasnošću. Povrh toga, nemački teror, glad i bolesti desetovali su jevrejsko stanovništvo; Saveti Jevreja (Judenrat) izvršavali su naređenja okupacionih vlasti, slali ljude na prinudan rad, sakupljali novac za kontribuciju i drhtali od straha pri najmanjoj pomisli na otpor.²⁾

U stvari, bilo je već tada, za vreme prvog perioda, pokušaja za organizaciju otpora. Jevrejski komunisti, bez partije, stvorili su nekoliko ilegalnih grupa i počeli da izdaju ilegalnu štampu; organizacije

Hašomer hacair, Hehaluc, Dror organizovale su polu-legalne kibuce, počele da prikupljaju omladinu, da razvijaju živu aktivnost na prosvetnom polju i izdavačkoj delatnosti, pripremale kadrove itd. Stvorile su se veze sa poljskim rodoljubima, komunistima, socijalistima, naprednim elementima. Ali jedina poljska oružana organizacija, koja se sastojala od bivših oficira i koju je podržavala izbeglička vlada u Londonu, uglavnom je odbila saradnju sa Jevrejima.

Situacija se u izvesnoj meri promenila u proleće 1942. godine. Tada je osnovana Poljska radnička partija; ona je prihvatila tradicije starih poljskih marksističkih partija. To je istorijski događaj. Ideja o stvaranju narodnog fronta za borbu protiv okupatora, koju je propagirala novostvorena partija, naišla je na jak otpor poljskih ilegalnih krugova. Jedina mesta gde je ova ideja bila ostvarena, bila su geta Varšave, Krakova, Bjalistoka, Vilne i Čestohova. Jedini antifašistički narodni front, narodni borbeni front, koji je bio ostvaren u okupiranoj Poljskoj, bio je Antifašistički blok koji je osnovan u svim getima (u getu Varšave marta 1942). Kičma ovih blokova bila je unija između komunista i levih cionista Hašomer hacair, Hehaluc, Dror, Poale-Cion (levo i desno krilo). Saradnja ovih različitih partija odvijala se bez teškoća i nesuglasica; to je svakako najlepša stranica istorije Jevreja Poljske. Antifašistički blok (u varšavskom getu pod rukovodstvom komunista Josefa Levartovskog, šomera Kaplana i člana Poale-Ciona, Sagana) bio je prvi pionir pokreta otpora među Jevrejima geta; stvorio je prve vojne formacije i druge organizacije širom zemlje, kao i prve grupe jevrejskih partizana. Narodna garda („Gvardia Ludova“), koju je osnovala Poljska radnička partija maja meseca 1942, bila je jedina poljska vojna organizacija koja je saradivala sa Antifašističkim blokom.³⁾

Ali, Antifašistički blok, uprkos duhu požrtvovanosti i borbenosti koji mu je bio svojstven, ostao je ipak jedna kadrovska organizacija. Desni cionisti smatrali su aktivni otpor preuranjenim; bojali su se da time izazovu Nemce i strahovali su od kolektivne odgovornosti. Jevrejske mase su u to vreme još bile pasivne; glad, epidemije i nemački teror stvarali su atmosferu apatije i rezignacije. Jevreji su u celini smatrali svojim prvorazrednim zadatkom borbu za hleb, unošenje namirnica u geto, borbu protiv bolesti i zaštitu siročadi. Svakako, to su bili oblici ekonomske i moralne samoodbrane, koji su takođe imali svoje heroje i mučenike, naročito među decom koja su bila hrabri nabavljači i često jedini hranioci celih porodica. Ovaj period obiluje hiljadama nepoznatih heroja: kuriri za vezu, često žene, koji su ulazili u najudaljenija geta, deca koja bi krišom prebacivala hranu preko zidova, često ubijana metkom nemačkih stražara; bilo je i slučajeva pojedinačnog otpora nasred ulica, za vreme racija, kada su ljudi prikupljeni za prinudni rad. Ali pomisao na aktivnu borbu još nije bila sazrela u masama. U krugovima intelektualaca vladalo je ubeđenje da je kulturni rad važniji od borbe. Mnogobrojni intelektualci su govorili: Nemci hoće da nas isteraju iz kulturnog života, ali mi ćemo se odupreti tome, mi ćemo dati kulturne vrednosti čak i u uslovima geta.

Tako su se, dakle, stvarala književna, muzička i dramaturška dela. To je bio fenomen koji je — s jedne strane — svedočio o vitalnosti nacije, ali koji je — s druge strane — bez svesne volje intelektualaca zavaravao budnost jevrejskog stanovništva. Jer tragedija Jevrejstva u okupiranim zemljama bila je rezultat činjenice da su se oni, u izvesnoj meri, dali obmanuti nemačkom politikom laži, čija se strategija sastojala u zavaravanju budnosti kod žrtava. Ajhman je bio taj koji je razvio teoriju laži prema Jevrejima, stvarajući prividnost autonomije u getima i služeći se Savetima Jevreja (Judenrat) za deportacije i akcije uništavanja; jer Ajhman nije bio samo organizator genocida prema Jevrejima nego i autor jedne koncepcije, čitavog sistema izgrađenog do detalja, koji je uljuljkivao žrtve do poslednjeg trenutka kada su se za njima zatvarala vrata gasne komore Treblinke ili Osveicima. Treba reći istinu: Nemci su uspeli da zavaraju veliki broj Jevreja u toku prvog perioda. Još marta 1942, za vreme pregovora za stvaranje Antifašističkog bloka u varšavskom getu, predstavnik desnih cionista, Kiršenbaum, izjavio je: „Ne verujem da bi Nemci smeli da urade sa Jevrejima Varšave — koja se nalazi u srcu Evrope — isto ono što su uradili sa sovjetskim Jevrejima.“⁴⁾ Predsednik vašavskog Saveta Jevreja, Černjakov, čovek lično dostojan poštovanja, smatrao je da intenzivan rad u korist okupatora može da spase geto; potpisujući prvi apel kojim se naređuje deportacija, datiran sa 22. julom 1942, on je zbilja verovao da su ljudi vođeni na rad u Smolensk; ali kada Nemci nisu prestajali da traže uvek nove kontingente, Černjakovljeve iluzije su se raspršile i on nije za sebe video drugog izlaza do samoubistva.

S obzirom na nemačku strategiju laži, oportunističku taktiku Saveta Jevreja, ravnodušnost koju su pokazivali rukovodioci poljskog desnog ilegalnog pokreta, nije ni čudo što su jevrejske mase za vreme prve faze transportovanja u logore uništenja (mart-septembar 1942) išle u smrt takoreći bez otpora. Apeli organizacija Antifašističkog bloka nisu imali nikakvog dejstva. Ljudi su ove apele smatrali nemačkim provokacijama. Zvanične su poljske organizacije ćutale. Jedino se čuo upozoravajući glas Poljske radničke partije, ali taj glas nije dopirao do širokih jevrejskih masa.⁵⁾ Bilo je i protesta od strane jedne male grupe katoličkih intelektualaca, ali ovaj nije dopro čak ni do varšavskog geta. Tu i tamo su ljudi iz Antifašističkog bloka pokušavali da organizuju neki otpor; tako su, na primer, zapalili u Varšavi nemačke magacine. Ali, Nemci su već unapred bili ubili većinu vođa varšavskog bloka, ljude kao Levartovski, Kaplan, Sagan, Zelcer, Šmit. Jevrejske mase — zavaravane, izolovane, izgadnele, privučene parčedom hleba koji su Nemci obećavali, prinuđene i sopstvenom jevrejskom policijom, koja se sastojala od renegata i propalica, među kojima nije nedostajalo bivših advokata i trgovaca — jevrejske mase su pošle u peći Treblinke. To je nekada bila mala železnička stanica nedaleko od Varšave; Nemci su je uredili kao mesto uništenja 300.000 Jevreja Varšave i 500.000 Jevreja iz drugih krajeva Poljske i inostranstva; tamo su našli smrt i nekoliko hiljada makedonskih Jevreja, što

je opisano u jugoslovenskoj knjizi „Zločini fašističkih okupatora u Jugoslaviji“.

II

Ali ovo prvo uništenje, iznenadno i neočekivano, oko 2.500.000 Jevreja Poljske, Belorusije i zapadne Ukrajine, uništenje koje je sprovedeno u roku od godine i po dana, bilo je jeziv memento koji je naterao preostale Jevreje, zasada još u životu, da ispitaju svoju savest; tada su oni shvatili da su u stvari samo „mrtvaci na dopustu“. „I muševci su čupali kosu s glave pri pomisli da nisu odbranili žene i decu; i žene su plakale što nisu otišle u smrt sa svojim muževima; roditelji pobijenih i siročad zaklinjali su se da neće svoj život položiti bez borbe“ — te reči, napisane stilom Biblije, ostavio je pisac memoara iz varšavskog geta. Sada, posle užasnog iskustva, ljudi su počeli užurbano da grade podzemne bunkere, da kupuju oružje, da traže veze sa ilegalnim organizacijama, da pomišljaju na partizanski pokret. U toj atmosferi, ostaci antifašističkih blokova po getima počeli su da se pretvaraju u vojne organizacije. U varšavskom getu osnovana je 2. novembra 1942. Jevrejska borbena organizacija (Zydowska Organizacja Bojowa), u koju su ušli komunisti, Hašomer hacair, Hehaluc, levo i desno krilo Poale-Ciona, organizacija „Gordonia“, „Bund“ i omladina okupljena u organizacijama Akiba i Hanoar hacioni (buržujski cionisti). Mordehaj Anijelevic (24 godine), član Vrhovne komande Hašomer hacaira, bio je izabran za komandanta Jevrejske borbene organizacije u varšavskom getu.⁶⁾ U getu Bjalistoka izabrana su dva koordinirana komandanta: komunist Daniel Moskovic i haluc Mordehaj Tanenbaum-Tamarof.⁷⁾ U krakovskom getu borbenu organizaciju je predvodio jedan član Akibe, Adolf Libeskind.⁸⁾ Glavnokomandujući borbene organizacije u getu Vilne bio je komunist Izik Vitenberg⁹⁾; geto Lavova se stavio pod rukovodstvo revolucionarnog pisca Žudriha; u getima Šleske i ugljenog basena Zaglebje Dabrovskije, komandant borbenih grupa bio je Herš Špringer, član Hašomer hacaira. Sve ove borbene organizacije bile su međusobno povezane, mada ne vrlo čvrsto — onoliko koliko su to dozvoljavali uslovi okupacije. Ali sve one su bile vođene jednom idejom, idejom odbrane života i časti jevrejskog naroda i prinošenja udela Jevrejstva u borbi koju je čovečanstvo vodilo protiv nacizma. Ova gesla su sastavni deo Statuta Jevrejske borbene organizacije Varšave, te Organizacije ujedinjenih partizana iz Vilne. U redovima jevrejskih borbenih organizacija susretali su se predstavnici različitih ideologija. Za jedne je vrhunski ideal bila socijalistička Poljska, za druge socijalistički Izrael, ili neka vrsta sinteze tih dveju ideja. Bilo je i religioznih Jevreja. U nekim getima, na primer u getima Bjalistoka i Vilne, u organizaciju su primljeni čak i cionisti-revizionisti¹⁰⁾; u Varšavi to nije bio slučaj, i zato su varšavski revizionisti stvorili svoju organizaciju otpora, nazvanu Jev-

rejska vojna unija (Zydowski Zwiasek Wojskowy). Razlika između Unije i Jevrejske borbene organizacije bila je sledeća: Bobrena organizacija je imala odlučno antifašistički stav, dok je Unija za jedini cilj imala borbu protiv okupatora, ne upuštajući se u društveni program, i bila je povezana sa desnim krilom poljskog ilegalnog pokreta.¹¹⁾

Sam pokret otpora Jevreja Poljske počeo je, dakle, krajem 1942. tj. početkom 1943. godine. Prva manifestacija tog pokreta bila je samoodbrana, sa oružjem u ruci, varšavskog geta, januara 1943. To je bio prvi vidljivi preokret u stavu Jevreja. Kada su oružani odredi SS i nemačke policije upali u geto da bi definitivno uništili ili deportovali Jevreje Varšave, Nemci su morali sa čuđenjem da konstatuju da Jevrejska borbena organizacija, pod komandom Mordehaja Anijelewica, pruža otpor, sa oružjem u ruci. Posle četiri dana krvavih borbi, esesovski policajfirer fon Samern-Frankeneg bio je prinuđen da povuče svoje odrede i da se zadovolji samo deportacijom nekih 9.000 Jevreja. Ostatak jevrejskog stanovništva, oko 60.000 osoba, ostao je, zasad, nefaknut. Tako je politika zavaravanja i iznenađenja doživela najzad slom.¹²⁾ Treba dodati da je fon Samern-Frankeneg bio verovatno ubijen godinu dana kasnije od ruke jednog jugoslovenskog partizana u Hrvatskoj.

Februara meseca 1943. usledio je još jedan masovni oružani akt otpora Jevreja. Ovoga puta arena oružane samoodbrane bio je geto Bjalistoka sa svojih 50.000 Jevreja. Nemačke kolone bile su dobile nalog da transportuju stanovnike tog geta u Treblinku i Majdanek, te su napale geto, ali su doživele protivnapad grupe boraca iz Hašomer hacaira i komunističke organizacije. Među ostalim borcima doživeo je slavu i Isak Melamed, koji je bacio vitriol na nemačke oficire; jer treba znati da su jevrejski borci toga doba imali na raspolaganju samo primitivno oružje, često su upotrebljavali poluge, sekire, srpove, vitriol i flaše sa eksplozivnom tečnošću. Što se tiče bombi i revolvera, malo ih je bilo u rukama pobunjenika iz Bjalistoka.¹³⁾

Aprila meseca 1943. odigrao se najjači oružani otpor Jevreja. Na dan 19. aprila 1943. podigao se ustanak u varšavskom getu. Ovaj herojski podvig nije bio ni neočekivan ni izazvan očajanjem, kao što bi to želeli da prikažu neki konzervativni publicisti. To nije bio ni natprirodni fenomen niti čudo, kao što ga predstavlja eminentni jevrejski pesnik iz SAD, Lejvik. Ustanak je bio rezultat dugih priprema: oružje se prikupljalo već pola godine, vršila se vojna obuka u podrumima napuštenih kuća geta; od meseca marta pripremao se taktički plan i sakupljali borci u blizini fabrika u getu i u kibucima; vodili su se dugi pregovori sa poljskim ilegalnim pokretom i činili su se dramatični pokušaji da se nabavi oružje. Narodna garda i vojne formacije Socijalističke partije snabdele su geto oružjem, ali ni one nisu baš imale oružja u izobilju; i AK (desničarski nastrojena Narodna armija) velika vojna organizacija pod zaštitom izbegličke vlade u Londonu, i vrhovna komanda generala Sikorskog, mada su bile napustile svoj raniji stav

potpune ravnodušnosti, dale su Jevrejima samo vrlo malo oružja, iako su ga imale u velikim količinama, zahvaljujući engleskom sistemu snabdevanja padobranima. Ovde treba objasniti da je AK prilično širok pojam. Ova organizacija se sastojala od odreda desničarski orijentisanih, ali takođe i od grupa seljaka i socijalista. Desnica AK odlučno se protivila predlozima o pomaganju Jevreja; to su bili zagriženi antisemiti. Ali bilo je i članova AK čiji se stav razlikovao po tom pitanju; na to ću se kasnije vratiti.

Anijelevic i njegovi drugovi bili su stoga prinuđeni da potraže oružje van geta, sopstvenim snagama, i da snabdeju geto delom svojih ruku. Istovremeno trebalo je očistiti geto od izdajica, gestapovskih agenata i potkazivača, čiji je broj bio dosta značajan. Teška srca morao se streljati stari desničarski lider dr Alfred Nosig (75 godina), s obzirom na činjenicu da je godinama bio u službi Gestapoa. Moralo se pripremiti namirnica, organizovati oslonci u nejevrejskim krugovima. Sve se to uradilo za samo nekoliko meseci. Ustanak je, dakle, bio predviđan i pripremljen. Jevrejski generalštab imao je svoju odličnu obavешtajnu službu i znao je unapred za svaki korak Nemača. Tako, kada su u varšavski geto ušle, pod zaštitom aviona, tenkova i artiljerije, nemačke trupe, koje su se sastojale od esesovaca, nemačke policije, vojnika Vermahta i pomoćnih odreda (fašisti iz Ukrajine, Letonije, poljska policija koja je surađivala sa okupatorom), varšavski geto je ličio na kompaktna, utvrđena logora. Fašističke kolone su napadnute na tri ulaza u geto. Prvi dan doneo je Nemcima potpun poraz; predstavnici „Herrenvolk“-a bežali su u neredu pred „Untermensch“-ima, ostavljajući na bojištu mrtve i ranjene.

Ustanak u varšavskom getu trajao je do polovine jula meseca. Može se podeliti u tri razdoblja. Prvo je trajalo nedelju dana; to su bile neposredne borbe, na ulicama, na površini zemlje. Ovo razdoblje završeno je orgomnim požarom koji je zahvatio ceo geto. Jer nemački komandant, general SS Jirgen Strop (specijalni izaslanik Himlerov), videvši da neposredne borbe nanose velike gubitke Nemcima, odlučio je da dinamitom zapali geto, koji je sačinjavao jednu trećinu celokupnog prostranstva Varšave. Jevrejska komanda je očekivala tu akciju i bila je unapred pripremila plan povlačenja u podzemne bunkere, odakle bi se neprijatelj i dalje mogao napadati. Tako je započelo drugo razdoblje ustanka. Ustanici su napadali Nemce i sa krovova zapaljenih kuća, sa prozora, sa oluka, ukratko nisu propustili nijedan način da se odupru neprijatelju. Mlade devojke su se istakle posebnom hrabrošću, naročito haluckinje, koje su često istovremeno pucale iz dva revolvera. Sve to opisuje sam Strop u svojim izveštajima svom pretpostavljenom.

Osmog maja Nemci su napali bunker glavnog štaba. Tu je poginuo Anijelevic sa svojom drugaricom Mirom, poginuli su i svi drugi članovi glavnog štaba, komunisti i haluci. Otada ustanak nije više imao jedinstvene komande. Treće i poslednje razdoblje ustanka počinjalo je. Varšavski ustanak se nije završio jednog određenog dana, nije bilo kapitulacije. Gasio se malo-pomalo, ustanici su se borili do poslednjeg čoveka, do poslednjeg metka. Čak i kasnije, kada su borbe već bile pre-

stale, male omladinske grupe krile su se u ruševinama geta do kraja 1943. godine. Esesovci su se bojali susreta sa ovim ljudima, spremnim na sve. Jedan od boraca preživeo je u razvalinama geta sve do dana oslobođenja (januar 1945); to je bio frizer David Bjalograd; video sam ga u Varšavi nedavno.

Osamdeset ustanika, članova Jevrejske borbene organizacije, spasla je poljska Narodna garda, koja je organizovala njihovo bekstvo iz geta u šumu, gde su ovi poslednji Mohikanci geta obrazovali jedan partizanski odred koji je nosio ime Anijelevica. Svi ovi borci, izuzev jednoga, našli su smrt u borbama protiv okupatora.

Narodna garda je dvaput dala izraze solidarnosti sa borcima geta, napadajući Nemce sa spoljne strane zida. Pod pritiskom javnog mnjenja u patriotskom delu poljskog društva, jedna grupa AK dala je takođe dokaze solidarnosti. Grupa koja se sastojala od mladih radnika i učenika, približila se zidovima geta u cilju da probije jedan otvor, kako bi omogućila bar izvesnom broju Jevreja da izbegnu iz zapaljenog geta. Ali plan je propao. U borbi sa Nemcima koja je usledila, grupa je izgubila dva člana, Moravskog i Vilka, koji su pali kraj zida.

U poljskom društvu mogla su se razlikovati tri stava prema Jevrejima koji su uspeli da pobegnu iz geta. Bilo je grupa i pojedinaca koji su pomagali Jevreje — to su bili intelektualci, radnici, izvestan broj časnih sestara; ovi ljudi su čak osnovali i jedan tajni pomoćni fond za Jevreje. Ali bilo je i zagriženih antisemita, čija se mržnja ne bi gasila čak ni kada bi videli kako ljudi živi gore. Oni su mrzeli Jevreje, ucešnjivali ih, uhodili, pljačkali i predavali ih Gestapou. Ovi antisemiti su uglavnom bili pripadnici „lumpen“ buržoazije, „zlatne mladeži“ i često bi saradivali sa okupatorom, preobraćajući se u „Folksdojčere“; oni bi govorili: „Dobro da je Hitler likvidirao Jevreje, bar ne moramo to sami da učinimo.“ Njih je privlačila nada da će se koristiti imanjima ubijenih Jevreja.

Ali jevrejski ustanak učinio je ipak ogroman utisak na poljske ilegalne krugove. To je bio živ primer, primer kojem je trebalo slediti, primer za ugled toj omladini nezadovoljnoj naredbama koje je davala emigrantska vlada u Londonu: „Čekati, dole oružje!“ Zbog toga su borbe Jevreja imale uticaja čak i na izvesne krugove koji su ranije bili antisemitski nastrojeni.¹⁴⁾

O varšavskom ustanku stvorile su se legende. Tvrdilo se da je viđeno, poslednjeg dana ustanka, kako se 4 prilike pojavljuju na krovu najviše kuće, koja je bila sva u plamenu; jedno od fih priviđenja je bilo zaogruto crvenom zastavom, drugo belo-plavom, treće belo-crvenom (poljske narodne boje), a četvrto talesom. Svi su zajedno skočili u plamen i poginuli. Kao i svaka druga legenda, i ova je izražavala jednu ideju — ideju konsolidacije nacije, ujedinjenja svih raznorodnih partija pred strašnom opasnošću.

Osim nacionalne ideje, jevrejske ustanike napajala je još jedna — ideja internacionalizma. Pre ustanka omladina Jevrejske borbene organizacije poslala je jedno pismo poljskoj antifašističkoj omladini. Evo sadržaja tog pisma:

„Mi, borci varšavskog geta, već dve godine izolovani iza zidova koje je podigao okupator, pozdravljamo sa radošću svaku bratsku pomisao na borbu protiv Nemaca . . . Mi se stalno borimo. Nemač koji ulazi u geto zna da ga iza svakog zida, u svakom napuštenom stanu, vreba metak jednog borca. Za vreme teških januarskih dana kada su žbirovi SS-a i SD-a masovno ubijali nenaoružano stanovništvo na ulicama geta, — noću smo mi crpli nove snage za borbu slušajući vaša uveravanja da nismo sami, da bombe eksplodiraju u kafanama Varšave, da se jugoslovenski partizani uspešno bore, da se uspešne diverzije u Francuskoj množe. Naša srca jače kucaju pri vestima o poredama Crvene armije“.¹⁵⁾

Borbenost stanovnika geta bila je, dakle, pojačana s jedne strane tragičnom situacijom Jevreja, a s druge strane primerom borbe drugih naroda za slobodu.

Vest o borbama jugoslovenskih naroda prodrila je u geto; predstavljajući primer modernog gerilskog rata, ova borba je postala simbolom partizanskih ratova uopšte i bila je važan emocionalni i politički faktor, koji je doveo do bržeg sazrevanja odluke o organizovanju ustanka.

III

Ustanak varšavskog geta bio je istovremeno kraj i početak — predstavljao je herojski kraj istorije Jevreja Varšave i početak, inspiraciju za mnogobrojne akcije otpora Jevreja Poljske tokom 1943. i 1944. godine.

Meseca juna, jula i septembra 1943. jevrejske borbene organizacije sa oružjem u ruci pružale su otpor Nemcima dok su ovi likvidirali geta Čestohova, Bedžina, Sosnowieca, Tarnova i Sandomierza.¹⁶⁾ Šesnaestog avgusta ustanak se digao u getu Bjalistoka; pripreme za taj ustanak su takođe vršene mesecima. Borbe su trajale više od nedelju dana. Jevrejska samoodbrana raspolagala je bazama organizovanim po fabrikama, bila je bolje naoružana nego što je to bio slučaj u Varšavi, zahvaljujući vezama koje su postojale sa sovjetskim partizanima iz okoline Bjalistoka i sa jednom malom grupom Nemaca-antifašista koji su jevrejsku organizaciju snabdevali oružjem i informacijama. Jedan od tih Nemaca, narednik Anton Šmit, uhvaćen je na delu i ubijen od Gestapoa, ne izdajući nikoga. Centrala Gestapoa u Berlinu bila je zabrinuta oružanim otporom geta u Bjalistoku; stoga je onamo poslala jednog specijalnog izaslanika, Ajhmanovog pomoćnika Gintera. Borci bjalistokskog geta zapalili su nemačke tenkove, zauzeli kružni zid oko geta, branili se iz fabrika. Jedan deo ustanika uspeo je da se probije kroz opsadu i stigne do šume, gde su osnovali partizanski odred zvan „Napred“. Znaatan broj ljudi koji su se spasili iz ovog geta preživeo je i oni se danas nalaze bilo u Poljskoj, bilo u Izraelu. Obe vođe ustanka, Moskovic i Tanenbaum, našli su herojsku smrt braneći jedno sirotište.¹⁷⁾ Ali dželat tog geta, šef nemačke policije u Bjalistoku, dr Cimerman, živi mirno u Saveznoj Republici Nemačkoj.

Krakovski geto odigrao je važnu ulogu u otporu Jevreja Poljske. Organizacija borbe u ovom getu, čija se aktivnost razvila od oktobra 1942. do septembra 1943, imala je mnogo uspeha u borbama sa Nemcima, u sabotražama i atentatima na Nemce. Gotovo svi borci krakovskog geta poginuli su u ovim borbama ili po zatvorima Gestapoa. O njima je ostao jedan dirljiv književni spomenik — memoari koje je u zatvoru napisala njihov saborac, Justina, koja je takođe žrtvovala svoj mladi život za veliku stvar.¹⁸⁾

Jevreji su se hvatali i najmanje mogućnosti za borbu. Čak i u logorima smrti često su bili organizovani i pripremali se za bitku.

Članovi jedne ilegalne organizacije u Treblinki dugo su se pripremali za oružani ustanak. Nabavljali su oružje, krađuci ga iz nemačkih slagališta, ili su ga sami, krišom, proizvodili. Organizatori pobuna su u nekoliko navrata bili žrtve podlih potkaziča. Ko su bili ovi zaverenici iz logora uništenja u Treblinki? To su bili odabrani zatvorenici, specijalisti koji su radili na esesovskim građevinama. Oni su bili potpuno svesni činjenice da će i oni, na kraju, biti ubijeni. Posle dugih priprema, pobuna je izbila 2. avgusta 1943. Ustanici su ubili esesovske vođe, obili slagalište municije, presekli žice i pobjegli, pucajući na ukrajinske stražare, koji su i sami već pomišljali da pobjegnu iz službe, s obzirom na približavanje sovjetske armije. Okolne nemačke posade, pozvane u pomoć, dale su se u poteri za beguncima; čak su i avioni upotrebljeni u tu svrhu. Veliki broj ustanika bio je ubijen pri bekstvu, a jedan deo se pridružio grupama poljskih partizana. Sedam učesnika ovog izvanrednog ustanka preživelo je rat; većina ih je sada u Izraelu. Posle ovog ustanka Nemci su likvidirali logor Treblinka, jer su se bojali da se tajna ove „Državne konspiracije“ (Geheime Reichssache) ne otkrije. Vojna posada logora poslata je u Italiju, što dalje moguće od mesta počinjenih zločina; sam logor Nemci su digli u vazduh.¹⁹⁾ Nedavno su uhvatili u Poljskoj trojicu bivših ukrajinskih stražara Treblinke; sudio im je poljski sud.

Oktobra 1943. godine slična pobuna izbila je u logoru smrti Sobibor (vojvodstvo Lublin). U ovom logoru našlo je smrt nekoliko hiljada Jevreja iz Poljske, Holandije, Nemačke i Rusije. Bunu su digli grupa poljskih i sovjetskih Jevreja i ratni zarobljenici. Učestvovali su takođe i holandski Jevreji. Nekoliko učesnika bune žive sada u Poljskoj. Komandant bune, sovjetski poručnik, Jevrejin Saša Piečorski, borio se kasnije u partizanskom pokretu i sada živi u Rostovu na Donu. On je pisac knjige o buni u Sobiboru.²⁰⁾

Jevreji su vrlo aktivno učestvovali u međunarodnom pokretu otpora u Osviecimu; tu je prebivala čitava plejada divnih ljudi, o kojima, na žalost, retko kada govore nejevrejski istoričari. David Smulevski, Roza Robota, Mala Cymetbaum — to su sve heroji ravni Zoji Kosmodemjanskoj. Poljski Jevreji, članovi radnih kolona određenih za krematorijume, bili su jedini koji su organizovali otvoren ustanak 1944. godine; ubili su ih sve izuzev jednoga, jedinog svedoka ovog jedinstvenog otpora.²¹⁾

Pored geta i logora, partizanski pokret bio je treće poprište otpora poljskih Jevreja. To je potpuno različit domen. U getima i logorima Jevreji su bili prepušteni sami sebi (negativan faktor), ali su mogli slobodno da odlučuju o svojim akcijama (pozitivan faktor). Međutim, u partizanskom pokretu je situacija bila suprotna: pozitivan faktor je bila veća sloboda (po dolasku u šumu, izbegli iz geta odbacili bi svoje žute trake; o tome govori jedna pesma jevrejskih partizana: „Čim smo stigli u šumu, podigli smo glave“), ali postojao je i negativan faktor: šuma nije uvek bila naklonjena Jevrejima; pored redovnih partizanskih odreda postojale su i lutajuće bande i antisemiti koji su se skrivali pod imenom partizana; osim toga i organizovani partizani zauzimali su različite stavove, ukratko: ni šuma nije bila slobodna od antisemitizma, i često bi Jevreji, bežeći iz geta, dospeli od zla na gore. Stav poljskog partizanskog pokreta prema Jevrejima nije uvek bio sličan stavu u Jugoslaviji ili Francuskoj. Činjenica je da su, od jeseni 1942 godine, Jevreji masovno bežali u šumu, u nadi da će prići partizanskim grupama. Narodna garda ih je rado primala, uvrštavala ih u svoje redove ili stvarala posebne čisto jevrejske odrede, koji su se kasnije odlikovali naročitim hrabrošću. Tu i tamo dešavalo se čak da se antisemitizam manifestovao u redovima Narodne garde, ali ovi incidenti su bili ugušivani i kažnjavani na licu mesta. Mnogo gori je bio stav partizanskih odreda AK (Narodna armija) prema Jevrejima. Uglavnom oni nisu primali Jevreje u svoje odrede; međutim u AK bilo je dosta Jevreja pod lažnim, „arijevskim“ imenima; bilo ih čak i među rukovodiocima i samo je vrlo mali broj lica znao istinu o njima. Najgori je bio stav reakcionarskih odreda, zvanih „Narodne oružane snage“ (NZS); ovi odredi pomagali su Nemcima u pronalaženju Jevreja, levičara i sovjetskih građana. Oni su ubili nekoliko hiljada jevrejskih partizana pobeglih iz geta. Situacija jevrejskih partizana zavisila je i od ponašanja seljaka, koje se razlikovalo prema pokrajinama i bilo opet zavisno od opšteg stava partizana koji su držali pokrajinu i pripadali čas levici, čas desnicima.

Često bi Jevreji osnivali posebne partizanske odrede, nezavisne od poljskih partizanskih odreda. Nazive koje bi Jevreji dali svojim odredima karakteristični su: „Bar Kohba“, „Berek Joselovic“ (ime jednog Jevrejina učesnika u Košćuškovoj buni protiv Rusa 1794. godine), „Nalevki“ (naziv glavne ulice varšavskog geta), „Branioci geta“, „Staljingrad“. Jevrejski odredi kapetana Hila Grinšpana, Volfa Glajhera, Samuela Jegiera, Mosze Zielenieca, ili najzad „Banda“ (naziv jedne jevrejske partizanske grupe u Galiciji), izvršili su bezbroj herojskih dela, nekoliko puta se borili lice u lice sa Nemcima; oslobađali su mala geta i organizovali zbegove za žene, starce i decu pobile iz geta. Jevrejski odredi posvećivali su mnogo vremena i truda da bi pravedno kaznili seljake-izdajice koji bi ubijali ili izdali Jevreje. Poljski komandanti Narodne garde efikasno su pomagali jevrejske partizane i njihove zbegove.²²⁾

Od svih ovih jevrejskih partizana centralne Poljske samo je poneki pojedinac preživeo; velika većina je pala u borbama sa Nemcima ili od ruku poljskih fašista.

Udeo poljskih Jevreja u pokretima otpora nije se ograničavao teritorijom Poljske. Mnogo godina pre rata počela je emigracija poljskih Jevreja u razne zemlje, emigracija koja je izazvana ekonomskim i političkim razlozima kao i antisemitizmom. Za vreme okupacije poljski Jevreji aktivno su učestvovali u pokretima otpora Francuske i Belgije, u sovjetskom partizanskom pokretu, u slovačkom ustanku 1944. godine. Bilo je Jevreja u poljskim grupama, koji su učestvovali u jugoslovenskoj narodnooslobodilačkoj borbi; jevrejski padobrancu su iz Palestine došli u pomoć svojoj braći u Evropi, kojoj su prefili smrt i uništenje.

V

Pojam pokreta otpora je vrlo širok. Naša savremena istoriografija još nije utvrdila šta treba podrazumevati pod tim pojmom. Jer, prema mome mišljenju, pokret otpora podrazumeva sve manifestacije otpora u raznim domenima — počev od pasivne rezistencije tj. ekonomske i moralne, individualnog heroizma pa sve do masovne odbrane i ustanka. Tajno sakupljanje dokumentacije koja je svedočila o hitlerovskoj bestijalnosti i o životu Jevreja pod okupacijom u getima i logorima, bilo je takođe vrsta otpora. To stoga jer postoji osnovna i apsolutna analogija između otpora sa oružjem u ruci i aktivnosti čiji je cilj bio stvaranje tajnih arhiva u getima i kasnije sakrivanje te dokumentacije. Oružani otpor, to nije bila samo odbrana časti jednog naroda, nego i želja da se odbaci jaram potlačivanja i izbori sloboda, ako ne za sebe samoga, onda bar za onaj deo naroda koji će preživeti. Isto tako i ova druga aktivnost: ona je davala izraza nadi da će vreme prezira i uništenja proći, da će narod preživeti i dalje se razvijati.

Iz ove nade je Emanuel Ringelblum, hroničar varšavskog geta, crpao strpljenje i veru: u doba kada je likvidacija bila na vrhuncu na ulicama geta, on je strpao u deset limenih kutija i zatim u dve velike kante za mleko jedno blago neocenjive vrednosti: stotine dokumenata, tajne arhive varšavskog geta. To isto su uradili i Tanenbaum u Bjalistoku i drugi Jevreji iz geta Vilne, Lođa i Krakova. Sada se ti arhivi nalaze kod nas u Varšavi u Institutu jevrejske istorije i predstavljaju snažnu optužnicu protiv nacista i naslednika njihovih tradicija. A to je, ujedno, i himna u počast miliona heroja i mučenika, poznatih i nepoznatih, koji su se borili i umirali u getima, logorima i šumama.

Među ovim već poželjnim listovima nalazi se jedan dokument, testament jedne mlade slikarke, Gele Sekštajn, napisan u bunkeru za vreme likvidacije varšavskog geta. Ova oporuka, koja nije upućena nikome od njenih bližih, završava se sledećim rečima:

„Narode jevrejski, nemoj nikada više dozvoliti ponavljanje takvih zločina!”

Sav naš naučni rad, naša istraživanja osnovana na ovim dokumentima moraju da budu nadahnuta mišlju koja je izražena u testamentu te žene, čiji je mladi život bio prekinut mečkom jednog nemačkog fašiste u varšavskom getu.

BIBLIOGRAFIJA

- 1) Arhiv Ministarstva unutrašnjih poslova Poljske Republike (AMAI). Arhivi izbegličke vlade Br. 458 str. 4 i 34—36
- 2) Arhivi Instituta za jevrejsku istoriju (AIHJ). Tajni arhiv varšavskog geta, jevrejska ilegalna štampa: „Morgen Frajhajt“ (komunistički), „Neged Hazerem“ (Hašomer haair), „Weker“ (Bund), „Jediot“ (Hehaluc), „Proletarischer Gedank“ (levo krilo Poale-Cion), „Unser Hofenung“ (desni cionisti), „Gordonia“ itd.
- 3) AIHJ, tajni arhiv varšavskog geta, list Antifašističkog bloka „Der Ruf“; memoari Hereša Berlinskog (člana glavnog štaba Jevrejske borbene organizacije), Herša Vasera (sekretara tajnog arhiva varšavskog geta), Isaka Cukiermana (člana glavnog štaba Jevrejske borbene organizacije), Civia Lubetkina (člana rukovodstva Hehaluca), i Gustava Alefa (komandanta tajnih vojnih komunističkih formacija varšavskog geta). Berlinski je poginuo za vreme poljskog ustanka u Varšavi godine 1944; Vaser, Cukierman i Lubetkin se nalaze u Izraelu (kibuc Lahomej Hagetaot); Alef je u Poljskoj, pukovnik poljske armije.
- 4) AIHJ, tajni arhiv geta u Bjalistoku, izveštaj Mordehaja Tanenbaum-Tamarofa (komandanta samoodbranc geta u Bjalistoku).
- 5) Arhiv Instituta za istoriju Ujedinjene radničke partije Poljske (AIHP), odeljak III „Biuletyn Radiowy“ od avgusta meseca 1942.
- 6) AMAI, arhiv izbegličke vlade, No. 458, str. 85—86, Statut Jevrejske borbene organizacije. AIHJ, Emanuel Ringelblum: Monografija Mordehaja Anijelevica, Vladislav Gomulka: Borba za poljsku demokratiju, Varšava 1947, str. 83.
- 7) B. Mark: Ustanak u getu Bjalistoka (na jidiš jeziku), Varšava 1952, str. 313—326.
- 8) AIHJ, arhiv krakovskog geta, tajna prepiska iz septembra 1943 godine i list „Hahaluc Halohem“ br 31 od 27. avgusta 1943.
- 9) Arhiv geta u Vilni, fotokopije kod autora.
- 10) B. Mark: Ustanak u getu Bjalistoka ibidem.
- 11) AIHJ, E. Ringelblum: Odnosi između Poljaka i Jevreja za vreme drugog svetskog rata. B. Mark: Borba i pad varšavskog geta (na poljskom), Varšava 1959, str. 237—238.
- 12) AIHJ; tajni arhiv varšavskog geta, hronika Jehuela Gorny. AIHP; ilegalna poljska štampa: „Dzien“ od 18. januara 1943, „Biuletyn Informacyjny“ od 28. januara 1943, i „Glos Warszawy“ od 29. januara 1943.
- 13) B. Mark: Ustanak u getu Bjalistoka, str. 257—290.
- 14) B. Mark: Borba i pad varšavskog geta, str. 225—431.
- 15) AIHP, odeljak III, poljski ilegalni list „Walka Mlodych“ od 5. aprila 1943.
- 16) AMAI, arhiv izbegličke vlade br. 458, str. 384, komünike Jevrejskog nacionalnog komiteta od 15. novembra 1943.
- 17) B. Mark: Ustanak u getu Bjalistoka, str. 382—432.
- 18) Memoari Justine (člana Jevrejske borbene organizacije u Krakovu), poljsko izdanje iz 1947. godine, hebrejsko izdanje u Izraelu 1955. godine. Justina (pseudonim Gustave Drenger) je poginula 1943. u krakovskom zatvoru.
- 19) AMAI, arhiv izbegličke vlade No. 458, poruka br. 192 od 25. oktobra 1943. Jenkel Viernik: Treblinka, ilegalno izdanje. Varšava 1944.
- 20) Aleksandar Piečorski („Saša“): Pobuna u logoru uništenja Sobibor (na jidiš jeziku), izdanje „Emes“, Moskva 1946.
- 21) Israel Gutman: Anaschim We' efer: (na hebrejskom jeziku), Merhavia (Izrael) 1957, str. 118—165.
- 22) AIHP, arhiv Narodnog saveta, referat jevrejskih poslova, izveštaj od 15. aprila 1944. AMAI, obavешtaji izveštaji tajne Narodne Armije od maja 1943. do 22. januara 1944. godine.